

είμαι πάντα κομμουνιστής, αυτό κανένας δεν μπορεί να μου το πάρει πίσω γιατί κανένας δε με έφτιαξε, μονάχος μου έγινα, και θα παρακολουθώ το κίνημα και τις προόδους του, πάντα στη διάθεσή του. Πάντως να συμβιβαστώ με αυτή τη νοοτροπία και να εξαφανίσω τον εαυτό μου, την κρίση μου, τις σκέψεις μου πάει πολύ. Δεν το μπορώ. Δεν είμαι, βλέπεις, καλό παιδί σαν και σένα.

Γέλασε πάλι, πάλι εκείνη η πικρή γκριμάτσα σχηματίστηκε στο πρόσωπό του. Δεν άντεχα άλλο ούτε συναισθηματικά –αυτή την πίκρα να βλέπω– αλλά ούτε και το μυαλό μου άντεχε άλλο να τον παρακολουθήσει. Του είπα εκείνο που ένιωθα:

- Κώστα, είπες αν βγούμε καμιά φορά από τούτη την ασφυξία. Έχεις δίκιο έγινε ασφυξία....

Με διέκοψε απότομα:

-Ήταν πάντα ασφυξία, ανάσα ποτέ δεν μπορούσες να πάρεις.

- Με συγχωρείς. Εγώ δεν το ένιωθα. Ένωθα τόσο ξένοιαστη, τόσο άνετα, τόσο σε αρμονία με το σύμπαντα κόσμο, τόσο ευτυχής. Τώρα είναι για όλους ασφυξία. Δεν το βλέπεις; Δεν μπορεί να πάει άλλο έτσι η Ομάδα. Έχουμε ανάγκη από όλη μας την ηρεμία, από νηφαλιότητα, από όλη μας τη δύναμη. Αλλιώς, με τούτους τους εσωτερικούς περισπασμούς, παίζουμε το κεφάλι μας. Σε παρακαλώ, κάνε και συ ό,τι περνάει από το χέρι σου, βοήθα από την πλευρά σου να ηρεμήσει η Ομάδα. Πρέπει να σκεφτούμε και να ενεργήσουμε για ένα σωρό πράγματα. Εσύ μπορείς να βοηθήσεις πολύ. Άλλαξε τακτική. Μη βρίσκεσαι σε πόλεμο με όλα και με όλους. Παραμέρισε αυτή την πίκρα που σε πνίγει. Βρίσκονται εδώ άνθρωποι που σε αγαπάνε, που σε πονάνε. Η Χρύσα, η Δόμνα, εγώ, δε μας λογαριάζεις εμάς; Η Χρύσα έγινε σαν φάντασμα. Πού θα πάει αυτή η κατάσταση;

Είχα σπάσει κυριολεκτικά. Ένωθα ανάστατη από τη συγκίνηση και την ταραχή για όλα αυτά τα καινούργια και επαναστατικά πράγματα που άκουγα, ήμουν έτοιμη να βάλω τα κλάματα, να ξεσπάσω. Είδε και εκείνος πως δεν άντεχα άλλο, ήδη ήταν πολύ δυσκολοχώνευτη η δόση που μου έδωσε, έβαλε τέρμα στη συζήτηση λέγοντας:

- Καλά, Μαράκι, θα γίνει όπως λες. Μεγάλο το χατίρι σου. Θα

αφήσω την Ομάδα ήσυχη, γιατί θέλω να ηρεμήσεις εσύ πρώτα απ' όλα. Μπορείς μάλιστα να τους το πεις πως θα τους αφήσω ήσυχους.

Ήταν νύχτα όταν βγήκα από το καφενείο. Μπήκα μέσα λίγο αργότερα από τις τέσσερις και τώρα ήταν περασμένες οχτώ. Στο καφενείο μέσα, από πολλή ώρα δεν υπήρχε ψυχή. Ούτε ο ιδιοκτήτης ο ίδιος δεν ήταν πια εκεί.

Και η απόδραση...

Οι απεγνωσμένες προσπάθειες

Οι Γερμανοί χτύπησαν στις 6 Απριλίου. Το κουβάρι πια μάζευε, το δράμα της Ελλάδας προχωρούσε ολοταχώς προς το τραγικό τέλος του, όση αντίσταση και αν πρόβαλλε ο στρατός μας, η πορεία ήταν προκαθορισμένη. Και εμείς, έτσι δεμένοι χειροπόδαρα, να περιμένουμε παθητικά την Γκεστάπο. Πιο μεγάλη από την αγωνία μας ήταν η οργή μας. Ό,τι μισούσαμε πιο πολύ απ' όλα εμείς οι κομμουνιστές ήταν ο φασισμός.

Και πριν ακόμα γίνει η ολοκληρωτική κατάρρευση βλέπαμε, ότι οι αρχές τα είχαν χαμένα. Βρίσκονταν σε αμηχανία, δεν ξέρανε τι ξημερώνει αύριο.

Αυτή την ώρα λοιπόν της σύγχυσης και της διάλυσης των πάντων έπρεπε να την εκμεταλλευτούμε όσο γινόταν καλύτερα, πριν προλάβουν να ανασυνταχθούν οι Δυνάμεις Ασφαλείας. Ξέραμε πως θα ήταν σύντομο μεσοδιάστημα και αν δεν το κερδίζαμε, ήμασταν χαμένοι.

Έτσι, εμείς, λίγοι από την Ομάδα, πήραμε την απόφαση να δραπετεύσουμε, έστω και χωρίς την «ευλογία» του κόμματος.

Αρχίσαμε να βλέπουμε όλο τον κόσμο και να ψάχνουμε για κανένα πλευρόμενο διαθέσιμο, ό,τι κι αν ήταν, από βάρκα ως καικι, αρκεί να ξεγαντζωθούμε από το νησί, να μην έρθουν να μας βρουν κρατούμενους κομμουνιστές.

Για μια τελευταία φορά (είχαν προηγηθεί πολλά διαβήματα και πιέσεις για την απόλυσή μας), βάλαμε το διοικητή της φρουράς να τηλεγραφήσει στην κυβέρνηση τι θα γίνει με μας. Το τηλεγράφημα έφυγε και βρήκε την κυβέρνηση Τσουδερού στην Κρήτη, όπου στο μεταξύ είχε καταφύγει. Από κει και μας έστειλε την απάντηση. Και αυτή ήταν πάρα πολύ σαφής: «Οι εν λόγω κομμουνισταί κρατούμενοι θα παραδοθούν, βάσει καταλόγου, εις

τας νέας αρχάς», ακριβώς έτσι ήταν διατυπωμένο το τηλεγράφημα της τελευταίας κυβέρνησης των Ελλήνων, για παράδοση ομήρων στους κατακτητές. Ως και ο ίδιος ο αστυνομικός σταθμάρχης ντράπηκε γι' αυτή την απάντηση.

Με αυτή τη σύγχυση τα μέτρα είχαν τελείως σπάσει, με τέτοια κοσμοχλασιά ποιος κοίταζε ώρες κυκλοφορίας και «παρών», οι ίδιοι της φρουράς τα είχαν χαμένα, έβλεπαν όλους να φεύγουν και ν' αφήνουν αυτούς να βγάλουν το φίδι από την τρύπα, ν' αφήνουν τους μικρούς να την πληρώσουν. Αυτές οι μέρες ήταν αποφασιστικές για την τύχη της Ομάδας μας. Αν τις αξιοποιούσαμε σωστά θα σωζόμασταν, αν αφήναμε και χανόταν η ευκαιρία, ήμασταν κι εμείς χαμένοι. Οι Ιταλοί και οι Γερμανοί είχαν σχεδόν τελειώσει την κατάληψη της Ελλάδας, λίγα νησιά έμεναν και η Κρήτη, σε λίγο θα έρχονταν και σε μας να μας παραλάβουν «βάσει καταλόγου», όπως είχε δώσει εντολή η λαμπρή μας κυβέρνηση, και ύστερα ξέραμε τι τύχη μας περίμενε. Κι εμείς, από τη μεριά μας, δεν αφήναμε «πέτρα αγύριστη» που λένε, να μην ψάξουμε για μέσο διαφυγής.

Τελικά καταφέραμε να δραπετεύσουμε με ένα ναυλωμένο καΐκι και μετά από πολλές περιπέτειες φτάσαμε στη Σύρο.

Οι πρώτες μέρες της απόδρασης

Στις 29 του Απριλίου φτάσαμε στη Σύρα, την άλλη μέρα μεταφερθήκαμε στην Επισκοπή και την επόμενη ήταν Πρωτομαγιά. Βγήκαμε με το Γυφτοδήμο να κάνουμε τις εξερευνήσεις μας στο νησί μόνοι μας. Η Σύρα ήταν στις ομορφιές της τώρα με την άνοιξη, οι πασχαλιές της ολάνθιστες, δεν καταλάβαιναν αυτές από κατοχή και πόλεμο, ο κόσμος ζωηρός κι ανήσυχος για τις μέρες που έρχονταν, αλλά όχι φοβισμένος, πηγαινοέρχονταν όλοι σε κίνηση και εμείς, παρασυρμένοι από όλο αυτό το πλήθος, αφηνόμασταν στο ρεύμα που κυλούσε να μας πάει όπου πήγαιναν οι πολλοί. Ήταν ζαλιστική η αίσθηση που μου έφερνε αυτό το άσκοπο πήγαινε-έλα του κόσμου και το δικό μας, η αίσθηση πως ελεύθερος μπορούσες να τριγυρνάς το νησί όπου σου αρέσει, χωρίς σκοπό, αλλά κυρίως να μην έχεις κανέναν να σου καθορίζει τι πρέπει να κάνεις και τι δεν πρέπει. Και τώρα, με έκπληξή μου, ανακάλυψα πως αυτό δεν αφορούσε μόνο τη φρουρά της χωροφυλακής αλλά και τις αρχές της Ομάδας. Τι ωραία που δεν είχα κανέναν να μου πει πως δεν επιτρέπεται να τριγυρίζω άσκοπα με τον τρισκατάρατο Γυφτοδήμο! Ήμουν πανευτυχής εκείνη την ημέρα. Δε με ένοιαζε για τίποτε, ό,τι ήταν να γίνει με τους Ιταλούς και Γερμανούς θα γινόταν. Δε χρειαζόταν να το σκέφτομαι εκ των προτέρων και να τα βάζω μαύρα από τώρα. Τώρα μπορούσα να αφήσω τον εαυτό μου να είναι γεμάτος από αυτή την ευτυχία. Γελούσα και χαιρόμουν όλη την ώρα, το καθετί ήταν όμορφο και υπέροχο, ένα κλωνάρι πασχαλιάς που το έκοψε από ένα δέντρο και μου το έδωσε ήταν το ωραιότερο και πιο μοσχομυρισμένο κλωνάρι πασχαλιάς που μύρισα σε όλη μου τη ζωή, το κίτρο που ήπια σε ένα καφενείο ήταν μοναδικό και ανεπανάληπτο ποτό που ποτέ δεν ξαναβρέθηκε στον κόσμο, το σύμπαν εκείνη την ημέρα ήταν διαφορετικό, μοναδικό και ανεπανάληπτο.

Η χαρά μου, η ευτυχία μου, το κέφι μου ήταν μεταδοτικά. Και ο

Γυφτοδήμος άλλαξε, γελούσε και χαιρόταν και εκείνος ελεύθερα πια, το πρόσωπό του ξάνοιξε και για πρώτη φορά, ύστερα από μήνες, τον είδα χωρίς εκείνη τη μάσκα της πίκρας στο πρόσωπό του, να είναι ο άνθρωπος της πρώτης μέρας που έφτασα στην Κίμωλο, ο άνθρωπος που με είχε συναρπάσει από την πρώτη στιγμή που άνοιξε την πόρτα και μπήκε στην αυλή.

Και, λίγο-λίγο, χωρίς καλά-καλά να το καλοκαταλάβω, με ξανατύλιξε πάλι εκείνη η γοητεία που με είχε συνεπάρει στην αρχή, με ξανατύλιξε πάλι εκείνη η μαγεία –για να μη με αφήσει πια.

Και τώρα, κοντά στο τέλος, φέρνω ξανά στη μνήμη μου μερικά βασικά σημεία από τη ζωή του πολυαγαπημένου, του ακριβού συντρόφου μου...

Δοσμένος ολότελα στο κίνημα, παράτησε και διπλώματα και επιστημονική καριέρα, παράτησε οικογένεια, πίκρανε τη μάνα του, που τη λάτρευε όσο τίποτε άλλο στον κόσμο, πήγαινε σταλμένος από το Κόμμα όπου εκείνο τον χρειαζόταν, δεν ανήκε στον εαυτό του, όπως άλλωστε όλοι οι κομμουνιστές.

Τι συνέβαινε λοιπόν; Γιατί τον ένιωθαν σαν ξένο σώμα; Γιατί αυτό το φοβερό μένος εναντίον του;

Ήταν φανερό πως ήταν πιο ζωηρός και ανήσυχος από ό,τι άντεχαν τα κοινά μας μέτρα. Είχε πολύ ανοιχτούς ορίζοντες, πέρα από τα περιορισμένα ελληνικά μέτρα. Όταν ήθελαν να τον πειράξουν, τον έλεγαν «ο κοσμοπολίτης». Στην αρχή το νόμιζα καλοπροαίρετο πείραγμα, κάποτε όμως, όταν άρχισα να πονηρεύομαι, κατάλαβα ότι ήταν καρφί για τα ευρωπαϊκά ανοίγματα στη μόρφωσή του, που δεν τα σήκωνε το φτωχοπροδρομικό μας ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα.

Σε όλες τις ιδεολογικές ή θεωρητικές ή και πολιτικές συζητήσεις που είχαμε στους θαλάμους ή σε συντροφίες, πολλές φορές είχε αμφισβητήσει την ορθότητα των αποφάσεων του Κόμματος, δεν έκρυβε τη δυσφορία του και την αντίθεσή του για το γερμανοσοβιετικό Σύμφωνο μη επιθέσεως, μπορώ να πω μάλιστα πως ήταν πολύ σοκαρισμένος από αυτό. Τι μ' αυτό, όμως; Ο ίδιος ήταν κομμουνιστής και έδινε στον εαυτό του το δικαίωμα να συζητεί και να κρίνει τα πάντα που αφορούν το κίνημα.

Εκείνο τον καιρό απορούσα γιατί δε δέχτηκε να πάει στην κομματική σχολή στη Μόσχα, στην Κ.Ο.Υ.Τ.Β., που του είχε προτείνει ο Ζαχαριάδης. Ακούς εκεί να υπάρχει τρόπος να πάει στην Κ.Ο.Υ.Τ.Β. και εκείνος να πει όχι! Η Μόσχα ήταν για μας η Αιώνια Πόλη και η Κ.Ο.Υ.Τ.Β. το όνειρο κάθε κομμουνιστή. Όχι, δεν καταλάβαινα, όπως δε θα τον καταλάβαιναν και πάρα πολλοί σαν και μένα τότε.

«Μπορεί κάποτε να τα καταλάβεις όλα αυτά», μου είχε πει στο τέλος. Είχε το τακτ να μην πει: «Δεν ήθελα να μείνω ένα κουτορνίθι σαν και σένα, αλλά ν' ανοίξω πρώτα τα μάτια μου στον κόσμο και στη ζωή». Ναι, αλλά αργότερα άκουσε το Κόμμα και πήγε στη Μόσχα και κατέβηκε στην Ελλάδα. «Ναι, άκουσα τότε το Κόμμα και πήγα ευχαρίστως και ασυζητητί στη Μόσχα και κατέβηκα με πρώτη εντολή στην Ελλάδα του Μεταξά και του Μανιαδάκη, όχι όμως "άφτιαχτος", όχι εξαρτημένος για να "γίνω". Ήμουν διαμορφωμένος και ολοκληρωμένος και σαν κομμουνιστής και σαν άνθρωπος, μπορούσα να αποφασίζω μόνος μου και με ελεύθερη βούληση και σκέψη. Και, κυρίως, είχα πια μια συγκεκριμένη δουλειά να κάνω στο κάθε μέρος που πήγαινα». Και αυτό γύριζε και ξαναγύριζε σαν λάτι μοτίβ: «Είμαι ελεύθερος και σκεφτόμενος άνθρωπος και έτσι θέλω να μείνω. Τη σκέψη μου τη θέλω να την ορίζω και για ό,τι αποφασίζω να είμαι εγώ υπεύθυνος, να ξέρω τι κάνω και γιατί το κάνω. Και δε δέχομαι να σκέφτεται για λογαριασμό μου κανένας και εγώ να υπακούω τυφλά».

Εκεί ήταν το επίμαχο σημείο, εκεί που για μένα ήταν λυμένο το πρόβλημα –απόφαση του Κόμματος, ίσον θεία εντολή και με κλειστά μάτια αποδεκτή. Γι' αυτόν εκεί άρχιζε η συζήτηση και η αμφισβήτηση: «Όχι τυφλά, αλλά και εγώ ενεργητικά θα πάρω μέρος στη διαμόρφωσή της και θα έχω λόγο».

(Καμένη, βασανισμένη ψυχή! Αν και τα έλεγε και τα εννοούσε όλα αυτά τα πράγματα, δεν ήταν εύκολο και για τον ίδιο ακόμα να τα ακολουθεί πάντα πιστά. Στην κατοπινή σύντομη, κοινή μας ζωή συχνά τον βασάνιζε το ερώτημα: «Μήπως εγώ έχω το λάθος, μήπως εγώ δεν είμαι καλός μπολσεβίκος, μήπως εγώ είμαι ο αιρετικός; Και τι περισσότερο μπορώ να κάνω για να "γίνω" καλός μπολσεβίκος, τι άλλο να δώσω; Ψυχή, ζωή, τα πάντα τα έχω δώσει, τι μου μένει ακόμα να δώσω;». Και άρχιζε πάλι από την αρχή: πειθαρχία απόλυτη, ασυζητητί παραδοχή και εφαρμογή

των αποφάσεων και όλα τα γνωστά, για να φτάσει πάλι η στιγμή της ασφυξίας, να φτάσει πάλι ο κόμπος στο χτένι και το μη περαιτέρω, για να τα κλοτσήσει πάλι όλα και να ξαναρχίσει η ίδια ιστορία. Καημένη, βασανισμένη ψυχή! Τόση πίκρα, τόση σπαταλημένη ζωή, τι κρίμα που γεννήθηκες τόσο αταίριαστος με την εποχή σου, τι κρίμα που γεννήθηκες τόσο νωρίς.

Ζητώ συγγνώμη που δεν μπόρεσα να αποφύγω όλα αυτά. Αλλά όπως και εκείνου, μόνο ο θάνατος τα έσβησε, έτσι καιμένα: μόνο τότε θα σβήσουν και θα κλείσουν οι πληγές).

Όχι, για τότε, για τα δικά μου μέτρα ήταν πολύ αιρετικά όλα αυτά. Δεν καταλάβαινα και δε με έπεισε. Χρειάστηκε να περάσουν δεκαετίες από τότε για να καταλάβω. Χρειάστηκε να μεσολαβήσουν τραγικά γεγονότα, να πληρώσει ο ίδιος με τη ζωή του, να περάσει το ελληνικό επαναστατικό κίνημα απανωτές καταστροφές, να πέσει ο τόπος στα νύχια της αντεπανάστασης και να μείνει μισό αιώνα πίσω, χρειάστηκε εγώ η ίδια να συνθλιβώ κάτω από τη σιδερένια φτέρνα, να περάσω ξυπόλητη από τη «φλεγόμενη βάτο και την έρημο» για να ανοίξουν τα μάτια μου και να δω πως σωστός κομμουνιστής δεν είναι ο αλλοτριωμένος άνθρωπος. Και να καταλάβω σε βάθος πού βρισκόταν η αιτία της σύγκρουσης και γιατί τελικά πλήρωσε με τη ζωή του.

Μετά την απόδραση

Μετά την απόδρασή μας, όταν φτάσαμε στην Αθήνα σώοι και αβλαβείς, μετά από κάποιες μικρές περιπέτειες, μου ήρθε ο κεραυνός στο κεφάλι: «Να ενώσουμε τις ζωές μας με ένα δεσμό εφ' όρου ζωής». (Εσύ δεν ήξερες αν δε σε πιάσει ο πρώτος χωροφύλακας κι εκείνος μιλούσε για «εφ' όρου ζωής»). Τέλος πάντων, άλλο θέλω να πω.

Στην Αθήνα, όταν κατάφεραν και δραπέτευσαν και οι άλλοι εξόριστοι, είχα συχνές συναντήσεις με τη Χρύσα, γιατί αρχίσαμε αμέσως την ανασυγκρότηση του Κόμματος (διαλυμένο από το Μανιαδάκη) και της Κομμουνιστικής Νεολαίας που ήμουν εγώ.

Αλλά ώσπου να μπουν όλα στη σειρά και να πάρουν τη γνωστή οργανωτική τους μορφή, νεολαίοι και κομματικοί προσπαθούσαμε να βρούμε τους «καθαρούς», έβλεπα τη Χρύσα συχνά η οποία μου είπε όλα όσα συνέβησαν τότε στην Κίμωλο:

– Ο Γυφτοδήμος δεν άντεξε την επίθεση του Πορφυρογένη. Ή μάλλον την επίθεση όλης της Ομάδας, ακόμα χειρότερα και από τους πιο στενούς φίλους (Χρύσα, Δόμνα). Πηγαίνοντας σπίτι του, πήρε από τα φάρμακά του το ισχυρότερο –το λάβδανο– και ήπια όλο το μπουκάλι. Κανονικά έπρεπε να είχε πεθάνει. Αλλά με αυτή τη σιδερένια υγεία που είχε, το φάρμακο τον επηρέασε ως το σημείο να χάσει τις αισθήσεις του, αλλά αντέδρασε ο οργανισμός του και πέταξε το δηλητηριασμένο υλικό με τους εμετούς που έκανε.

Έτσι επέζησε και τον χάρηκα εγώ σαν σύντροφό μου με μοναδικά χαρίσματα για τη ζωή μου.

Η Χρύσα μου έδωσε τις καλύτερες ευχές για μια ευτυχισμένη ζωή, μου είπε πως ήταν πολύ τυχερός ο παλιός της φίλος που θα είχε εμένα για σύντροφο της ζωής του και σαν παλιά του φίλη,

που τον ήξερε πάνω από δεκαετία, μου είπε και για τις αδυναμίες του και τις ευαισθησίες του.

Καημένη Χρύσα, τι εκλεκτός και σπάνιος άνθρωπος ήσουν! Στο τέλος όμως, το ίδιο το Κόμμα σου που του αφιέρωσες μια ζωή, δε δίστασε να σε προδώσει. Ευτυχώς, «εσύ πέθανες νωρίς», που λέει ο Μίσσιος (σκοτώθηκε, λέει, για το δικό του ήρωα) και γλίτωσες τις παραπέρα δοκιμασίες ταπείνωσης και το βίαιο θάνατο: ο δικός σου τουλάχιστον ήταν φυσιολογικός.

Ελεύθεροι στην κατεχόμενη Αθήνα

Ένας δεσμός εφ' όρου ζωής...

Σε μια αγνώριστη Αθήνα, μέσα σε όλη αυτή την αναστάτωση που έφερε η Κατοχή, ο Γυφτοδήμος βρέθηκε στο στοιχείο του. Όλη η καταπιεσμένη στην εξορία για πέντε χρόνια ζωτικότητα και δραστηριότητα μπόρεσαν να εκφραστούν. Ένας μοχλός που θα κινούσε την Αντίσταση ήταν ο Τύπος. Αυτό ήταν ό,τι έπρεπε για το Γυφτοδήμο.

Η πρώτη επαφή με άνθρωπο του Τύπου ήταν ο Κώστας Βιδάλης. Αφού συζήτησαν γενικότερα την κατάσταση και από πού ν' αρχίσουν για τη συγκρότηση του αντιστασιακού Τύπου, αποφάσισαν να δουν το Γιώργο Ζωιτόπουλο, την πρώτη παλιά γνωριμία του Γυφτοδήμου από το 1921. Ο Βιδάλης ήξερε το Ζωιτόπουλο γιατί συνεργάζονταν στο χώρο της πνευματικής κίνησης.

Έτσι, μια μέρα του Ιούνη του 1941, το καταμεσήμερο, με τον πολύ δυνατό ήλιο –και ελάχιστη κυκλοφορία– μας πήρε ο Βιδάλης και σκαρφαλώνοντας από τα Τουρκοβούνια, πέρασε πίσω στο Ψυχικό. Εκεί ήταν το σπίτι του Ζωιτόπουλου και μας περίμενε. Αγκαλιαστήκαν οι παλιοί φίλοι, φιλήθηκαν, η γυναίκα του Ζωιτόπουλου, η εκρηκτική Φόνη, πείραξε λίγο τον παλιό της φίλο για τη νεαρή σύντροφό του, συνηθισμένοι και οι δυο στα αστεία πειράγματα, με σκλάβωσε η Φόνη με το σπινθηροβόλο πνεύμα της.

Οι τρεις άντρες κλείστηκαν στο γραφείο του Ζωιτόπουλου για να συζητήσουν τα θέματα του Τύπου, κυρίαρχο θέμα της εποχής για την ενημέρωση του κόσμου μια και τα ραδιόφωνα είχαν σφραγιστεί και οι εφημερίδες λογοκρίνονταν αυστηρά.

Μαζί με το Βιδάλη, έψαξαν όλους τους πιθανούς δρόμους για να βρουν μια έστω και παλιά τυπογραφική μηχανή. Τελικά βρήκαν μία και παραβιάζοντας όλους τους συνωμοτικούς κανόνες, τη

μετέφεραν με ένα καροτσάκι με λαχανικά και την εγκατέστησαν στην Καλλιθέα, στο σπίτι της ηθοποιού Αλέκας Παϊζη. Αμέσως άρχισαν να τη δουλεύουν και κατά το τέλος Ιουλίου ή αρχές Αυγούστου βγήκε το πρώτο φύλλο του *Ριζοσπάστη*. Και για να ξεχωρίζει από τον παλιό *Ριζοσπάστη*, στον οποίο είχε βάλει δικούς του ανθρώπους ο Μανιαδάκης και τον χώρισε στα δύο (ο ένας έλεγε «δεν έχουμε κανένα λόγο εμείς να πολεμάμε τους Ιταλούς για χάρη του ελληνικού μοναρχοφασισμού» και ο άλλος «πόλεμο μέχρι την Ιταλία» ή κάτι τέτοιο). Γι' αυτό τώρα, κυκλοφορώντας ο γνήσιος, κομματικός *Ριζοσπάστης* έγραφε στην κεφαλίδα του «*Ριζοσπάστης*, όργανο της Κ.Ε. του ΚΚΕ» και σε παρένθεση (Νέος).

Ήταν ένας άθλος: Μέσα σε δυο-τρεις μήνες να στηθεί ο παράνομος μηχανισμός και να εκδοθεί το κομματικό όργανο που απόχτησε αμέσως μεγάλη κυκλοφορία.

Προς το τέλος του καλοκαιριού βγήκε και ένα βδομαδιάτικο δελτίο, *Τα βδομαδιάτικα Νέα*, ώστε να κυκλοφορούν πληροφορίες για τις εξελίξεις στο Ανατολικό Μέτωπο (στη Σοβιετική Ένωση) μια και οι αδέσποτες ειδήσεις επηρέαζαν το ηθικό του κόσμου. Ήταν απίστευτη η κυκλοφορία του.

Είναι σημαντικός, αποφασιστικός ο ρόλος που έπαιξαν αυτοί οι άνθρωποι, οι παλιοί δημοσιογράφοι: Κώστας Βιδάλης, Γιώργος Ζωιτόπουλος (αυτός δεν ήταν μόνο δημοσιογράφος, αλλά από αυτόν ξεκίνησε), Σόλων Γρηγοριάδης, Νίκος Ραμαντάνης, σιωπηλός, αθόρυβος, μάζευε τις σημαντικότερες ειδήσεις και πλούτιζε έτσι το υλικό. (Πέθανε νωρίς, ξεχάστηκε και πουθενά δεν αναφέρεται στα βιβλία που γράφονται για την Αντίσταση).

Όταν γυρίσαμε από το νησί ο Γυφτοδήμος, πέρα από τις κομματικές επαφές, συνάντησε και μερικούς γιατρούς που ήξερε από παλιά, κυρίως από τη Γερμανία. Ένας απ' αυτούς, Καρακώστα νομίζω τον έλεγαν, τον πήγε να δει κάποιον υγιεινολόγο, που κι εκείνος είχε σπουδάσει στην Ακαδημία Κοινωνικής Υγιεινής στο Βερολίνο (ο Γυφτοδήμος είχε και δεύτερη ειδικότητα, εκτός του φυματολόγου). Όμως ο άλλος συνάδελφος, ο υγιεινολόγος, δεν ήταν «δικός μας» και ο συνωμοτισμός επέβαλε να μην ξέρουν τρίτοι τα πραγματικά μας ονόματα. Έτσι συμφώνησαν, ο Γυφτοδήμος να συστηθεί με κάποιο άλλο όνομα, όσο πιο κοινό

γινόταν. Το παρατσούκλι του στο νησί ήταν «Γύφτος», του ήρθε στο νου το «Καρά» που σημαίνει μαύρος, αμέσως πέταξε το «Καραγιώργης». Ο ένας τον σύσταινε στον άλλο «ο συνάδελφος Καραγιώργης» κι έτσι του έμεινε. Το ένοιωσε τόσο πολύ δικό του αυτό το δεύτερο όνομα, το αγάπησε, μπήκε στο πετσί του, ώστε αμέσως μετά την Απελευθέρωση έκανε τις τυπικές διαδικασίες και το επισημοποίησε. Στη Λίμνη Ευβοίας όπου γεννήθηκε, είναι γραμμένος Καραγιώργης-Γυφτοδήμος, έτσι γράφτηκα κι εγώ, έτσι κι ο γιος μου, έτσι κι οι εγγόνες μου.

Μια μέρα βρεθήκαμε μόνοι μας, ο Καραγιώργης κι εγώ, στις κυριάς Άννας. Είχαμε ένα σωρό προκηρύξεις, εφημερίδες, Ριζοσπάστες, όλα απλωμένα στο τραπέζι για να τα μελετήσουμε καλύτερα. Κουβεντιάζαμε τούτα κι εκείνα, όρθιοι, ο ένας απέναντι στον άλλο. Σε μια στιγμή, έτσι όπως είχε σκυμμένο το κεφάλι και κρατούσε κάποιο χαρτί, μου λει:

- Μαρία, σταμάτα μια στιγμή να διαβάζεις. Θέλω να σου πω κάτι προσωπικό.

Σταμάτησα, κοίταζα όμως τα χαρτιά στο τραπέζι.

- Δεν ξέρω αν έχεις προσέξει ότι έχει αλλάξει η συμπεριφορά μας, δεν είμαστε πια στην εξορία και μπορούμε τώρα να μιλήσουμε σαν ελεύθεροι άνθρωποι. Επομένως μπορούμε να πούμε κι άλλα πράγματα, πέρα από τα κομματικά. Πρέπει να ξέρεις ότι σε βλέπω με διαφορετικό μάτι. Σε παρακολουθώ όλο αυτόν τον καιρό, παρακολουθώ τη συμπεριφορά σου, το χαρακτήρα σου, όλα... Γι' αυτό θέλω να σου πω ότι θέλω να φτιάξω μαζί σου ένα δεσμό εφ' όρου ζωής.

Έμεινα ξερή. Δεν είπα λέξη.

- Κατάλαβες τι σου είπα; Θέλω μαζί σου ένα δεσμό εφ' όρου ζωής. Βέβαια, μπορεί κι αύριο να μας πιάσουν, αλλά η απόφασή μας πάντα είναι πως θα ζήσουμε εκατό χρόνια. Ξέρω πως έχεις πολύ κακή ιδέα για μένα με όλα όσα έγιναν στην Κίμωλο, ξέρω πως δε μ' έχεις σε καμιά εκτίμηση από αυτή την άποψη, όταν όμως με γνωρίσεις καλά, θα δεις πως δεν είμαι έτσι όπως με παρουσίασαν. Στα αισθήματά μου είμαι πολύ σταθερός και δε θα σε απογοητεύσω.

Ξαναθυμάμαι τη σκηνή λεπτό προς λεπτό: δυο άνθρωποι όρθιοι αντικριστά σ' ένα τραπέζι γεμάτο με εφημερίδες, με σκυμμένα τα κεφάλια, ν' αποφασίζουν για την από δω και πέρα ζωή τους. Είμαι σίγουρη πως πιο πρωτότυπη πρόταση γάμου από αυτή δε θα είχε γίνει. Ποιος να φανταζόταν το φοβερό και τρομερό γυναικοκατακτητή Γυφτοδήμο με το όνομα, που έπρεπε οι γυναίκες να στέκονται μακριά του γιατί κινδύνευαν –έτσι τον παρουσίαζαν πάντα– να στέκει με τόση ευπρέπεια μπροστά σ' ένα άβγαλτο χωριατάκι και να του λέει «θέλω μαζί σου ένα δεσμό εφ' όρου ζωής» και τίποτε παραπέρα ερωτικά και αισθηματικά. Ήταν τόσο ανόητη αυτή η συζήτηση... Γιατί δεν ξέραμε βγαίνοντας από εκείνο το σπίτι για να πάμε στα δικά μας καταλύματα –έτσι τα λέγαμε τότε «καταλύματα»– δεν ξέραμε αν δε θα μας βάλει στο χέρι ο πρώτος χαφιάς που θα βρεθεί μπροστά μας.

Κι εμείς μιλούσαμε για την αιωνιότητα!

Μπαίνουμε στην πρακτική δουλειά...

Αλλά οι αναζητήσεις και οι επαφές του Γυφτοδήμου ήταν ευρύτατες. Ένας σοβαρός τομέας που του παρέδωσε ο Βιδάλης ήταν οι δημόσιοι υπάλληλοι. Είχε κάποιες επαφές και προς τα εκεί έστρεψε τον Καραγιώργη.

Δημόσιοι υπάλληλοι. Ένας κλειστός χώρος που η ζωή του εξαρτιόταν από το δημόσιο. Στην Κατοχή έπαθε κάθετη πτώση. Ο καλός μισθός εξανεμίστηκε με την κατρακύλα της δραχμής (οι δυνάμεις κατοχής πήραν όλα τα κρατικά αποθέματα και τα ταμεία μείνανε άδεια με τη ρητή δήλωση ότι μετά τον πόλεμο θα τα επιστρέψουν. Δανεικά κι αγύριστα, που λένε! Σήμερα, γι' αυτό το λόγο ο Μανώλης Γλέζος δίνει μάχη για την επιστροφή τους), έτσι που ένας μισθός του δημοσίου υπαλλήλου να μη φτάνει ούτε για μιας μέρας το ψωμί. Οι ίδιοι δε μείνανε με τα χέρια σταυρωμένα. Είχαν Γραμματέα του Σωματείου τους (ας το είχε διαλύσει ο Μεταξάς, αυτό υπήρχε και δρούσε), ένα κοκκινομάλλικο «θηρίο», όπως το ονόμαζα εγώ, το Νικολακόπουλο, πατέρα του Ηλία. Μαχητικός, δυναμικός, αεικίνητος, με την έντονη δραστηριότητα του κινητοποίησε όλο το δημοσιοϋπαλληλικό χώρο και κήρυξαν απεργία. Απεργία μέσα στην Κατοχή! Το 1942!

Η ως τότε παθητική αντίσταση του λαού προς τις δυνάμεις κατοχής ως εδώ ήταν. Προηγήθηκε βέβαια η στέψη από τους φοιτητές των αγαλμάτων στο Πεδίο του Άρεως στις 25 Μαρτίου 1942 χωρίς κανένα επεισόδιο, αλλά ήταν μια μικρή, περιορισμένη εκδήλωση.

Από κάποιες γνωριμίες και επαφές –δε θυμάμαι ποιες– ο Καραγιώργης γνώρισε και στρατιωτικούς. Εκείνους που θυμάμαι πολύ καλά, είναι ο Μάκης (Ιερώνυμος) Τρωϊανός, ο Σόλων Γρηγοριάδης, που πήρε μέρος στο στρατιωτικό Κίνημα του 1935 και όταν τον αποτάξανε, έγινε δημοσιογράφος, αλλά τη μεγαλύτερη

εντύπωση μας έκανε ο πατέρας του Σόλωνα, ο Νεόκοσμος Γρηγοριάδης. Κι εκείνος κινηματίας, αλλά έτσι που ήταν ηλικιωμένος, με μεγάλο βαθμό (υποστράτηγος, θαρρώ) συνταξιοδοτήθηκε και αποστρατεύτηκε. Τον αγώνα όμως δεν τον άφησε. Έδινε στον Καραγιώργη διάφορες συμβουλές στρατιωτικής μορφής (στο μυαλό του Καραγιώργη είχε κολλήσει πολύ νωρίς η ανάγκη για ένοπλο αγώνα) και μέσα στις οδηγίες που του έδινε ο πεπειραμένος γέροντας ήταν: «Καραγιώργη μου, καμιά εμπιστοσύνη στους Εγγλέζους. Είναι πιο επικίνδυνοι από τους Γερμανούς, γιατί είναι κρυφοί εχθροί. Τους Γερμανούς τους πολεμάμε και θα τους νικήσουμε. Είναι οι ανοιχτοί μας αντίπαλοι. Αλλά να φοβάσαι τους Άγγλους που είναι η ύπουλη εχθρική δύναμη. Αν δε φυλαχτούμε, από αυτούς θα το βρούμε. Αυτοί θα μας χτυπήσουν».

Προφητικά τα λόγια του γέρο-στρατηγού. Τους είχε ζυγίσει καλά, τους είχε μελετήσει... Πανέξυπνος, τα γαλανά του μάτια άστραφταν, καθώς τα έλεγε αυτά και δεν έπεσε έξω. Από τους Άγγλους την πάθαμε. Και ο γέρο-στρατηγός, στον Εμφύλιο, βρισκόταν να κοιμάται σε μια σκηνή στη Μακρόνησο τόσο μικρή, που τα πόδια του βγαίνανε έξω!

Πολλοί μας προειδοποίησαν και πολλά γεγονότα μας χτυπούσαν το καμπανάκι. Αλλά ο Ζαχαριάδης είπε: «Κάναμε το διεθνιστικό μας καθήκον». (Παιζόταν η τύχη όλης της Ανατολικής Ευρώπης τότε, «στο μοίρασμα του κόσμου», η Ουγγαρία και η Πολωνία, έτσι που ο αγγλοαμερικανικός στρατός ήταν απασχολημένος να καθυποτάξει τους Έλληνες ταραξίες που θα έκλειναν το θαλάσσιο δρόμο προς τα πετρέλαια της Μέσης Ανατολής). Όλα αυτά είναι παρέκβαση μελλοντική, αλλά τα έφερε η συζήτηση με το γέρο-στρατηγό.

Με το Βιδάλη δημιουργήσαμε στενότερες σχέσεις. Είχε μια εξαιρετική γυναίκα, την Κάτια, με μεγάλη μόρφωση, εξαιρετική καλλιέργεια και παλιά στο Κόμμα. Στο σπίτι τους βρισκόμασταν πολύ συχνά. Εκεί γνωρίσαμε και το Λουντέμη, εκεί μας διάβαζε ποιήματά του, εκεί μας πρωτοδιάβασε και το ωραίο ποίημά του «Μιλάει η Μόσχα», καιρό πριν δημοσιευτεί και καιρό πριν λήξει η μάχη της Μόσχας.

Κάναμε και τις παράτολμες εξόδους μας. Κάθε Κυριακή μαζευόταν μια μεγάλη παρέα από δημοσιογράφους, με κεντρικό